

נתונים על נשירת תלמידות מבתי-ספר ועל לימודים אקדמיים בקרב נשים בחברה הבדואית בנגב

תמצית

מסמך זה שנכתב לקראת ציון יום הנגב בכנסת, לבקשת חה"כ אימאן ח'טיב יאסין, מציג נתונים על שני נושאים: נשירת תלמידות ושיעורי למידה בחינוך הבדואי בנגב בשכבות גיל שונות ובהשוואה לקבוצות אוכלוסייה רלוונטיות; שיעור הסטודנטיות בלימודים אקדמיים בקרב בדואיות בנגב ובהשוואה לקבוצות אוכלוסייה רלוונטיות.

בין הממצאים המרכזיים במסמך:

נשירת תלמידות ושיעורי למידה

- מערכת החינוך הבדואי בנגב מתמודדת עם שיעור למידה נמוך ושיעורי נשירה גבוהים ממערכת החינוך, זאת הן בקרב תלמידים והן בקרב תלמידות. בין השנים תשע"ט (2018/19) לתש"ף (2019/20) נשרו מבתי הספר בחינוך הבדואי בנגב 1,608 תלמידים, למעלה מ-40% מתוכם בנות.
- שיעור הנשירה של בנות בחברה הבדואית בנגב גבוה במידה ניכרת משיעור הנשירה של בנות בקבוצות אוכלוסייה אחרות. על פי חוקרים שעוסקים בתחום זה לנשירה של בנות בחברה הבדואית מאפיינים ייחודיים המבדילים אותה מנשירה של בנים בחברה זאת והיא קשורה במידה מסוימת למעבר מבית הספר היסודי לעל-יסודי כאשר הוא מחייב נסיעה מחוץ ליישוב המגורים.
- מנתונים שהתקבלו ממשרד החינוך עולים הממצאים הבאים לגבי נשירה של בנות בחינוך הבדואי בנגב בשנים 2017 עד 2019:
 - שיעור הנשירה הגבוה ביותר של בנות בחינוך הבדואי בנגב נמצא בחטיבת הביניים – 2.4% מהמחזור נשרו מן הלימודים במעבר בין תשע"ט (2018/19) לתש"ף (2019/20).
 - בשנתיים האחרונות שיעור הנשירה של בנות בחטיבת הביניים ירד במקצת (מ-2.8% מן המחזור בשנת 2017 ל-2.4% מתוכו בשנת 2019).
 - שיעור הנשירה של בנות בחטיבה העליונה בחינוך הבדואי בנגב נמוך מזה של בנות בחטיבה הביניים אך עדיין גבוה ביחס לבנות בקבוצות אוכלוסייה אחרות.

○ בין 2017 ל-2019 הייתה מגמת עלייה בשיעור הנשירה של בנות בחינוך הבדואי בנגב (מ-1.8% מן המחזור בשנת 2017 ל-2.2% מהן בשנת 2019).

- על פי עיבוד הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 73.7% מן הצעירים הבדואים בגיל 17 היו רשומים במוסדות החינוך בשנת הלימודים תש"ף (2019/20), בהשוואה ל-88.6% מכלל הצעירים בשכבת גיל זאת. שיעור הלמידה של בנות (79.4% משכבת הגיל) בחברה הבדואית גבוה מזה של בנים (68.2%) אך נמוך ביחס לבנות בקבוצות אוכלוסייה אחרות ששיעור הלמידה שלהן גבוה מ-90% משכבת הגיל.

לימודים אקדמיים

- שיעור הנשים הבדואיות במחוז הדרום בגילאי 18-30 שלמדו לתואר ראשון בשנת 2018/19 היה נמוך ב-80% מהשיעור המקביל בקרב כלל הנשים בישראל (ללא נשים ערביות במחוז הדרום), ב-58% מהשיעור המקביל בקרב הנשים היהודיות במחוז הדרום, ב-46% מהשיעור המקביל בקרב הנשים הערביות שאינן מתגוררות במחוז הדרום וב-27% מהשיעור המקביל בקרב נשים מוסלמיות המתגוררות בכל הארץ. לצד זאת, הוא היה גבוה בקרב ל-200% מהשיעור המקביל בקרב גברים בדואים במחוז הדרום.
- במהלך העשור חל גידול משמעותי בשיעור הנשים הבדואיות במחוז הדרום בגילאי 18-30 שלומדות לתואר ראשון (7.4% בשנת 2018/19, לעומת 3.4% בשנת 2009/10 – גידול של 117%). גם בקרב רוב קבוצות האוכלוסייה האחרות חל באותן שנים גידול (למעט בקרב נשים יהודיות במחוז הדרום), אולם שיעור הגידול היה נמוך מזה של הנשים הבדואיות במחוז הדרום.

1. נשירת תלמידים בחינוך הבדואי בנגב

1.1 רקע

הנשירה הרבה של תלמידים בדואים ממערכת החינוך היא אחת הבעיות החמורות שמערכת החינוך מתמודדת עמן, ויש לה השלכות שליליות על חייו של הנער או הנערה הנושרים ממסגרות החינוך בהווה ובעתיד.

שיעור הנשירה בחינוך הבדואי בנגב גבוה מאוד ביחס לקבוצות אוכלוסייה אחרות בחברה הישראלית. מנתונים שאסף מכון ברוקדייל בדוח המסכם את תכנית החומש לשנים 2011-2016 עולה כי בשנת הלימודים תשע"ו (2015/16) היה שיעור הנשירה המצטבר של הבדואים בשנתון גיל 17 בנגב 23.5% לעומת 10% בקרב ערביי ישראל בני אותו גיל ו-7.4% בכלל האוכלוסייה. שיעור הנשירה של בנות בדואיות נמוך מזה של בנים אך גבוה מאוד ביחס לבנות במגזרים אחרים. 21.2% מן הבנות בדואיות בגילאי 17 לא למדו במערכת החינוך (לעומת 25.3% בקרב בנים). שיעור הנשירה של בנות ערביות בנות 17 באותה שנה היה 7.3% ושיעור הנשירה בכלל האוכלוסייה – 3.6% מן השנתון.¹

על פי המחקר של מכון ברוקדייל בין הגורמים לשיעור הגבוה של הנשירה בחברה הבדואית בנגב:

¹ יונתן אייל, יהודית קינג, מוריה פרנגל, אורן תירוש, [התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב \(החלטת ממשלה 3708\): דוח מסכם](#), מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, אוקטובר 2018. ערביי ישראל, מתייחס לחינוך הערבי ללא בדואים בנגב ודרוזים; כלל האוכלוסייה ללא חרדים ובדואים בנגב.

- קשיים וכישלון בלימודים שאחת הסיבות המרכזיות שלהם היא היעדרויות תכופות של התלמידים מבית הספר;
- עוני וקשיי מחייה בסיסית של המשפחות בשילוב הזדמנויות תעסוקה הפתוחות בפני ילדים ובני נוער;
- מחסור במסגרות לתלמידים חלשים;
- נטייה של הורים שלא להשאיר את ילדיהם בבתי הספר אם אין להם אופק של תעודת בגרות או רכישת מקצוע;
- מאפיינים תרבותיים ובהם הורים שמתנגדים ללימודי בנותיהם מחוץ ליישוב המגורים ובמסגרות שלומדים בהם בנים ובנות יחד;
- היעדר אכיפה של ביקור סדיר על ידי הרשויות המקומיות.

מן המחקר עולה כי מאפייני הנשירה של בנות בדואיות שונים מאלו של בנים. יש נשירה גבוהה יחסית של בנות במעבר מכיתה ח' ל-ט' ומכיתה ט' ל-י' אך בנות שהגיעו לכיתה י' כמעט ואינן נושרות אלא מסיימות את בתי הספר, בעוד בנים ממשיכים לנשור גם במעברים מכיתה י' ל-י"א ומכיתה י"א ל-י"ב. על פי החוקרים עיתוי הנשירה של בנות קשור במידה מסויימת למעבר מבית הספר היסודי לעל-יסודי כאשר הוא מחייב נסיעה מחוץ ליישוב המגורים. הבנות שהגיעו לכיתה י' הן אלו שהתגברו על החסמים המסורתיים בנוגע ללימודי בנות ולכן יכולות לסיים לימודים על-יסודיים.²

להלן יובאו נתונים עדכניים על שיעור הנשירה במעבר משנה לשנה בקרב תלמידות בחינוך הבדואי בנגב ועל שיעור הלמידה בקרב אוכלוסייה זאת בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות.

בדצמבר 2017 קיבלה ממשלת ישראל את החלטה מספר 2397 - **תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017 - 2021**. מדדי התוצאות למערכת החינוך הבדואית בנגב, שנקבעו על ידי משרד החינוך כחלק מתוכנית החומש, מצפים לירידה של לפחות 0.2% בשנה בשיעור הנשירה במגזר מכלל הלומדים - משיעור של 2.2% בשנת 2017 עד ל-1.2% בשנת 2021, ולירידה בשיעור הלא-לומדים ב"ב מתוך שכבת הגיל - משיעור של 29.8% בשנת 2015 עד ל-17.6% בשנת 2021. אין בתכנית התייחסות ספציפית לנשירה בקרב בנות.³

² יונתן אייל, יהודית קינג, מוריה פרנגל, אורן תירוש, [התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב \(החלטת ממשלה 3708\): דוח מסכם](#), מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, אוקטובר 2018.

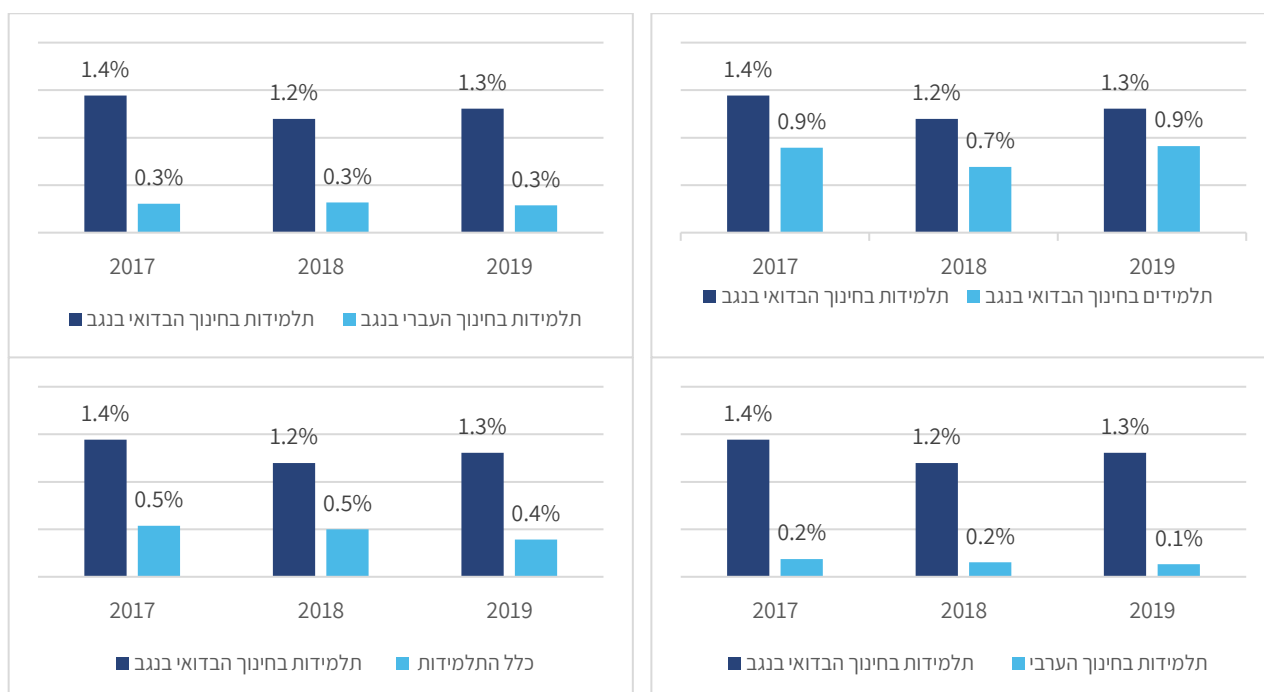
³ מדינת ישראל, התוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 (ממשלת ישראל, החלטה מספר 2397), ספר תכניות עבודה, טבת התשע"ח, ינואר 2018. עמ' 24.

1.2 נתונים על נשירת תלמידות בחינוך הבדואי בנגב

על פי נתוני משרד החינוך, במעבר משנת הלימודים תשע"ט (2018/2019) לתש"ף (2019/2020) נשרו ממסגרות החינוך הבדואי בנגב ולא השתלבו במסגרות חינוך אחרות 1,608 תלמידים, בהן 680 בנות. מבין הנושרות 306 היו תלמידות בחינוך היסודי, 178 בחטיבות הביניים ו-196 בחטיבה העליונה.

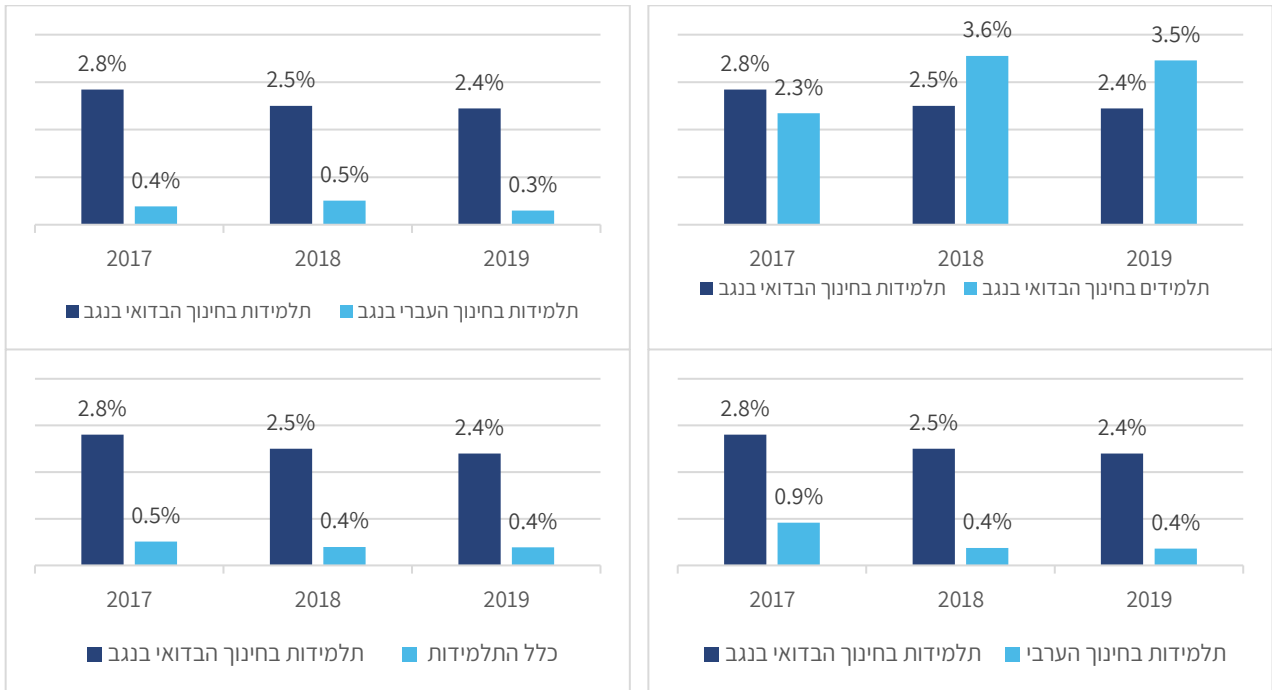
בפרק זה יובאו להלן נתונים על נשירת תלמידות בחינוך הבדואי בנגב בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה ומגזרים שונים: תלמידים בחינוך הבדואי בנגב, תלמידות בחינוך העברי במחוז הדרום, תלמידות בחינוך הערבי ותלמידות בכלל מערכת החינוך (לא כולל החינוך הבדואי בנגב). נתונים אלו מאפשרים להעמיק את ההבנה של תופעת נשירת תלמידות בחינוך הבדואי בנגב.⁴

חינוך יסודי

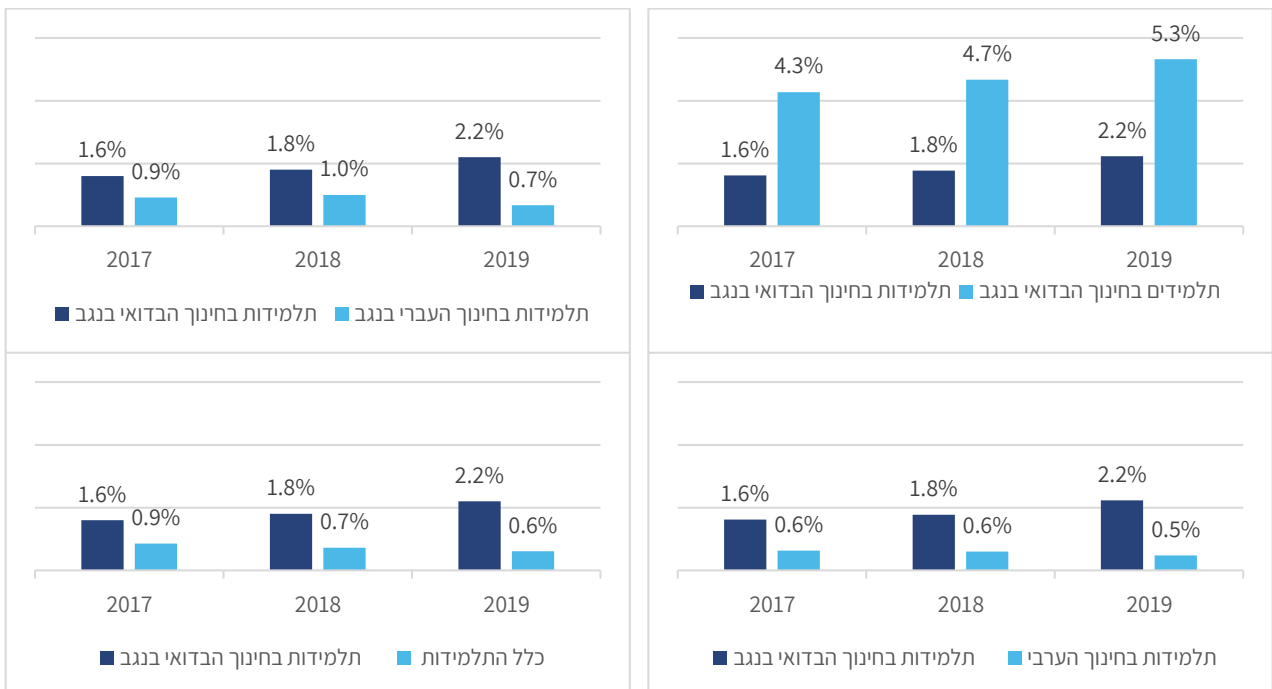

⁴ מודל נשירה שנתי 2017-2019 - קובץ נתונים, נתקבל באמצעות יואב אזולאי, מנהל אגף א' כלכלה וסטטיסטיקה, מינהל כלכלה ותקציבים, משרד החינוך, 8 בספטמבר 2020. נתוני הלומדים כוללים תלמידים בתכנית היל"ה ובמסגרות לנוער של משרד העבודה והרווחה. החלוקה לשכבות גיל היא לפי ההגדרה של כל בית ספר כך בחינוך היסודי נכללים גם בתי ספר שבהם לומדים תלמידים בכיתות א' עד ח' ובחטיבה העליונה בתי ספר שבהם תלמידים בכיתות ט' עד י"ב.

חטיבות ביניים

חטיבה עליונה

בין הממצאים העולים מן התרשימים:

• בחינוך היסודי:

- שיעור הנשירה של בנות בחינוך היסודי הבדואי בנגב (1.3% מהמחזור בשנת 2019) גבוה יותר מקבוצות האוכלוסייה האחרות שנבדקו לרבות בנים בחינוך הבדואי בנגב (0.9% מהמחזור בשנת 2019).
- בין 2017 ל-2019 לא היה כמעט שינוי בשיעור הנשירה של בנות בחינוך היסודי הבדואי בנגב. באותו הזמן שיעור הנשירה בקרב כלל התלמידות ירד במקצת (מ-0.5% מן המחזור ל-0.4% מתוכו).

• בחטיבות הביניים:

- שיעור הנשירה הגבוה ביותר של בנות בחינוך הבדואי בנגב הוא בחטיבת הביניים – 2.4% מהמחזור בשנת 2019. זאת בעוד בקרב קבוצות אוכלוסייה אחרות (בנות בחינוך הערבי ובנות בחינוך העברי במחוז הדרום) הנשירה בגילאים אלו נמוכה ודומה לנשירה בחינוך היסודי.
- בשנת 2017 שיעור הנשירה של בנות בחינוך הבדואי בנגב היה גבוה מזה של בנים בקבוצת אוכלוסייה זאת. אולם בשנתיים האחרונות שיעור הנשירה של בנות בחטיבה ירד במקצת (מ-2.8% מן המחזור בשנת 2017 ל-2.4% מתוכו בשנת 2019) ואילו שיעור הנשירה של בנים עלה במידה ניכרת (מ-2.8% מן המחזור בשנת 2017 ל-3.5% מתוכו בשנת 2019). כך שכיום שיעור הנשירה של בנים גבוה מזה של בנות בחטיבות הביניים בחינוך הבדואי בנגב.

• בחטיבה העליונה:

- שיעור הנשירה של בנות בחטיבה העליונה בחינוך הבדואי בנגב נמוך מזה של בנות בחטיבה הביניים אך עדיין גבוה ביחס לבנות בקבוצות אוכלוסייה אחרות.
- בין 2017 ל-2019 הייתה מגמת עלייה בשיעור הנשירה של בנות בחינוך הבדואי בנגב (מ-1.8% מן המחזור בשנת 2017 ל-2.2% מהן בשנת 2019). במקביל יש עלייה משמעותית בשיעור הנשירה של בנים בחטיבה העליונה בחינוך הבדואי בנגב. ביתר המגזרים יש יציבות או אף ירידה קטנה בנשירה, כך שהפערים בין הנשירה בחינוך הבדואי לנשירה ביתר קבוצות האוכלוסייה גדלו.

1.3 שיעורי למידה בקרב בנות בחברה הבדואית בנגב⁵

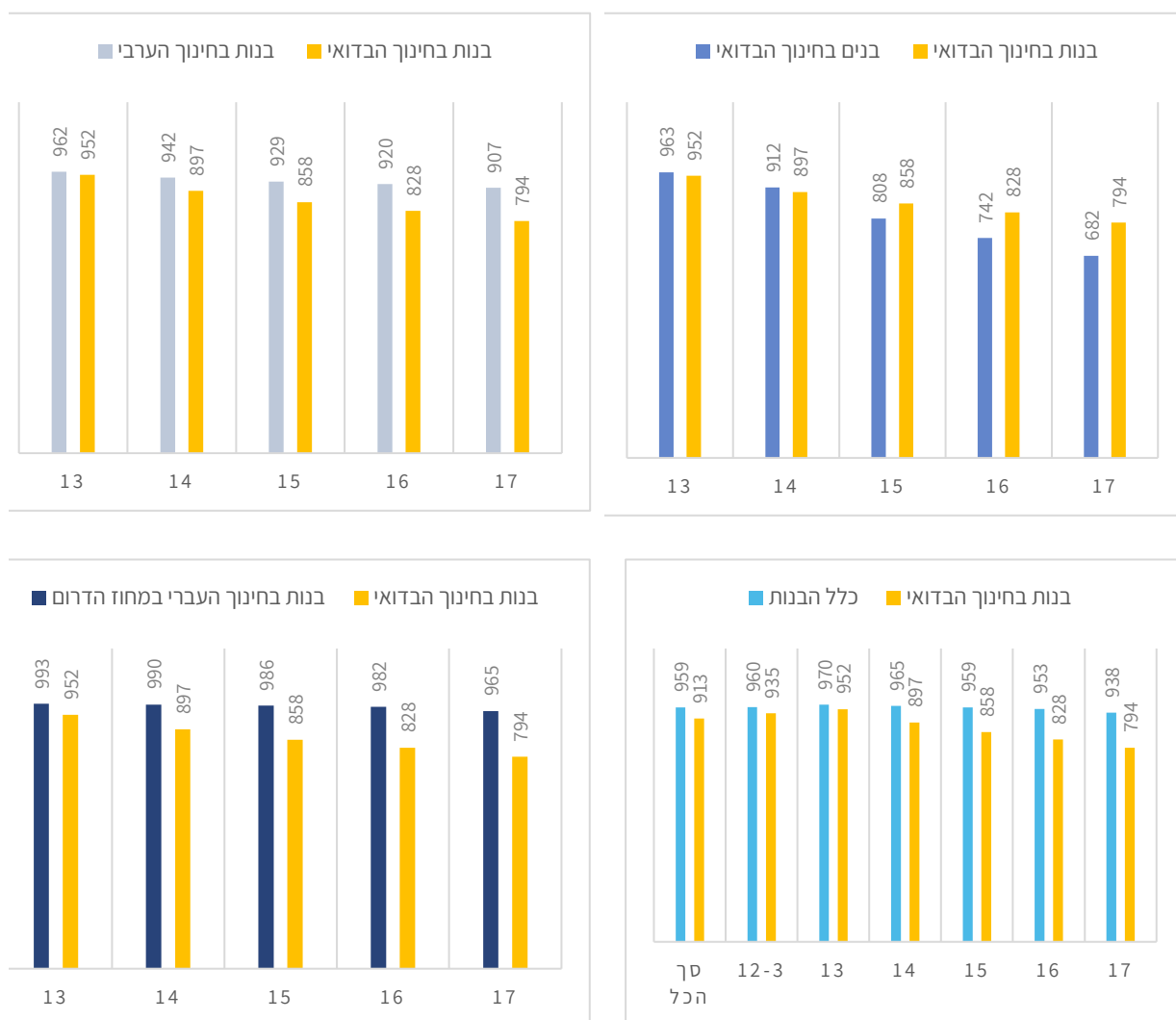
73.7% מן הצעירים הבדואים בגיל 17 היו רשומים במוסדות החינוך בשנת הלימודים תש"ף (2019/20), בהשוואה ל-88.6% מכלל הצעירים בשכבת גיל זאת. עם זאת, שיעור הלמידה בשנת 2019/20 גבוה ביחס לשנת הלימודים 2015/16 (70.7% מן השנתון).⁶

⁵ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיעורי למידה של בני 3-17 בשנת הלימודים תש"ף (2019/20), עיבוד מיוחד, 12 בנובמבר 2020. הנתונים מתייחסים לתלמידים במוסדות לימוד בפקוח משרד החינוך בלבד לא כולל תלמידים בפרויקט היל"ה ותלמידים בבתי ספר בפקוח משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

⁶ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, [חינוך בחברה הבדואית בנגב – תמונת מצב](#), כתיבה: אתי וייסבלאי, 30 באוקטובר 2017.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפיקה לבקשתנו נתונים על שיעור הלמידה בקרב ילדים ובני נוער בחברה הבדואית בנגב בפילוח לפי מגזר ובהשוואה למגזרים אחרים – בנות בכלל, בנות בחברה הערבית ובנות בחינוך העברי בנגב. הנתונים מוצגים בתרשימים הבאים:

שיעורי למידה ל-1,000 נפשות בגילאי 13 עד 17 לפי מגזר, תש"ף (2019/20)

בין הממצאים העולים מהנתונים שלמעלה:

- בגילאים הצעירים שיעור הלמידה בקרב בנות ובנים בדואים הוא כ-95% ללא פער משמעותי בין המגדרים, אך נמוך במקצת משיעור הלמידה במגזרים האחרים הקרוב ל-100%.
- בגיל 13 ו-14 שיעור הלמידה של בנות בדואיות הוא הנמוך ביותר ביחס לקבוצות האוכלוסייה האחרות שנבדקות ואף נמוך מזה של בנים בדואים.
- בגילאים 15 עד 17 שיעור הלמידה של בנות בדואיות גבוה מזה של בנים בדואים, זאת בשל נשירה גבוהה של בנים בגילאי התיכון לצד נשירה פחותה יותר בקרב בנות.

- כ-30% מבני 17 הבדואים וכ-20% מבנות 17 בחברה הבדואית בנגב אינם רשומים במוסדות חינוך.
- בעוד בקרב בנות בכלל ובקרב בנות במגזרים אחרים - בנות ערביות ובנות בחינוך העברי בנגב; שיעור הלמידה של בנות בכל הגילאים הוא כ-95% והוא כמעט ואינו משתנה עם העלייה בגיל. בקרב בנות בדואיות שיעור הלמידה נמוך מ-90% כבר בגיל 14 והוא יורד עם העלייה בגיל.

2. נתונים על לימודים אקדמיים בקרב בדואיות בנגב

2.1 רקע

האוכלוסייה הבדואית בנגב נחשבת מבחינת הממשלה ומבחינת המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) כאחת מקבוצות היעד שיש לפעול להגברת השתתפותן במערכת ההשכלה הגבוהה. כאמור, בספטמבר 2017 החליטה הממשלה על תכנית לפיתוח חברתי כלכלי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב בשנים 2017-2021, במסגרתה נקבע כי יוקצו 112 מיליון ש"ח במשך תכנית החומש למשרד החינוך עבור תכניות חינוכיות שונות, ובכלל זה **עידוד בוגרי התיכון הבדואים ללמוד במוסדות אקדמיים ישראליים**. כמו כן, הממשלה קבעה כי יוקצה על ידי משרד האוצר סכום נוסף של 55 מיליון ש"ח לצורך **שילוב הסטודנטים הבדואים במסגרת מוסדות להשכלה גבוהה**, לצד הקצאת סכום זהה על ידי הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) של המל"ג למטרה זו למשך תכנית החומש.⁷

בהמשך להחלטת הממשלה החליטה ות"ת להמליץ למל"ג לפעול על מנת לעודד את המוסדות להשכלה גבוהה להגדיל את מספר הסטודנטים הבדואים הנקלטים לשנה א' של התואר הראשון בשיעור של לפחות 75% ביחס למספרם בתשע"ו (2015/16), כך שעד לסוף שנת תשפ"ב (2021/22) יעמוד מספרם על כ-1,500 סטודנטים בשנה א'.⁸ על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2018/19 למדו לתואר ראשון 3,147 סטודנטים בדואים ממחוז הדרום (מהם 2,338 נשים), לעומת 1,672 בשנת 2014/15 (מהם 1,216 נשים) ו-1,087 בשנת 2009/10 (מהם 728 נשים).⁹

2.2 שיעור הסטודנטיות הבדואיות בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה נבחרות

להלן יוצגו נתוני עיבוד מיוחד שהתקבל מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לבקשת מרכז המחקר והמידע של הכנסת, על אחוז הסטודנטים לתואר ראשון בגילאי 18-30 במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, מכלל האוכלוסייה בגילאים אלו, בקרב נשים בדואיות המתגוררות במחוז הדרום, בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות. בטרם נציג את הנתונים נדגיש נקודות אלו:

- **יש לשים לב כי חלק מן הקבוצות חופפות בחלקן וכי אין מדובר בהשוואה בין קבוצות אוכלוסייה נפרדות לגמרי.**
- הנתונים ביחס לכל אחת מהשנים, בכל אחת מקבוצות האוכלוסייה המוצגות, הם של **סטודנטים בגילאי 18-30 הרשומים ללימודי תואר ראשון בשנה נתונה מתוך כלל האוכלוסייה בגילאים אלו** (אוכלוסייה זו

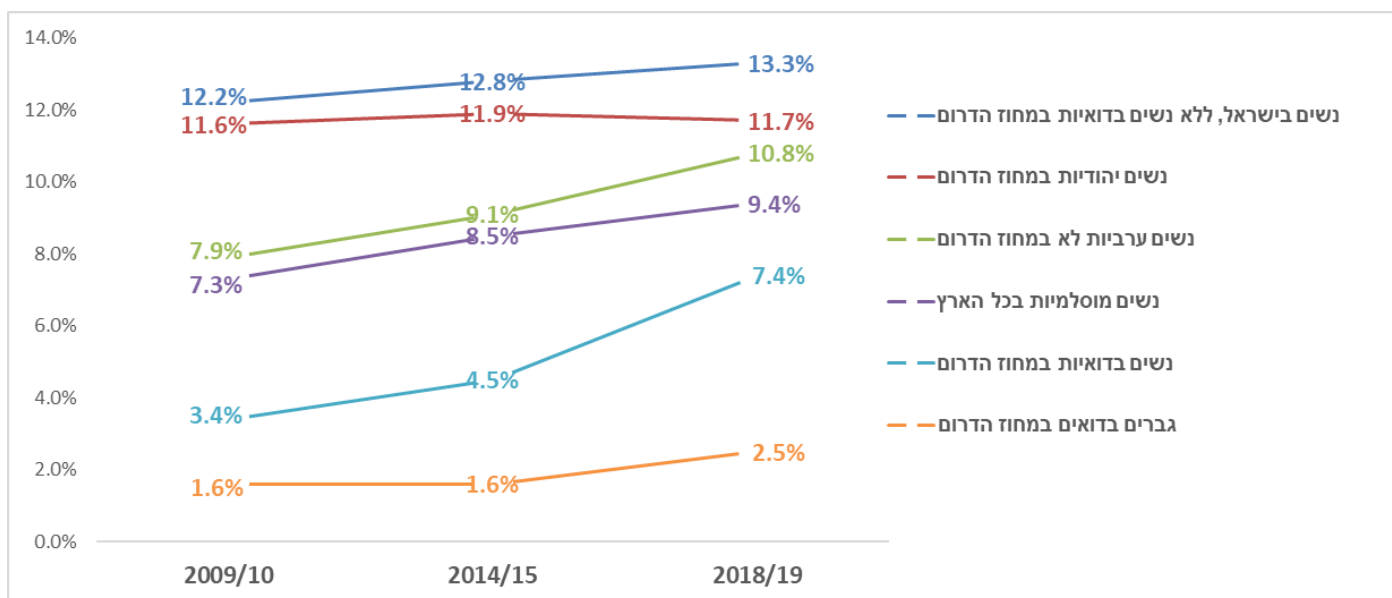
⁷ החלטה מספר 2397 של הממשלה מיום 12 בפברואר 2017.

⁸ החלטת ות"ת בנושא "יעד להגדלת מספר הסטודנטים הבדואים לתואר ראשון לחומש הנוכחי", 28 ביוני 2017.

⁹ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עיבוד מיוחד שהוכן לבקשת מרכז המחקר והמידע של הכנסת, אוקטובר 2020.

כוללת גם את מי שהיו סטודנטים בשנים אחרות ואינם רשומים כסטודנטים בשנת הלימודים שנבדקה). כלומר, הנתונים מספקים תמונת מצב ביחס לשנת לימודים מסוימת בלבד והם אינם מייצגים את שיעור הלימודים המצטברים בקרב קבוצות האוכלוסייה שנבדקו.

שיעור הסטודנטים בגילאי 18-30 הלומדים לתואר ראשון במוסדות להשכלה גבוהה בישראל¹⁰, מתוך כלל האוכלוסייה בגילאי 18-30, לפי קבוצות אוכלוסייה, שנים נבחרות¹¹

מהנתונים בתרשים עולים הדברים האלה:

- בשנת 2018/19 למדו לתואר ראשון 7.4% מהנשים הבדואיות במחוז הדרום בגילאי 18-30. הנתון המקביל בקרב קבוצות האוכלוסייה האחרות עמד על 13.3% מכלל הנשים בישראל (ללא נשים ערביות במחוז הדרום), 11.7% מהנשים היהודיות במחוז הדרום, 10.8% מהנשים הערביות שאינן מתגוררות במחוז הדרום, 9.4% מהנשים המוסלמיות בכל הארץ ו-2.5% מהגברים הבדואים במחוז הדרום.
- שיעור הנשים הבדואיות במחוז הדרום בגילאי 18-30 שלמדו לתואר ראשון בשנת 2018/19 היה נמוך ב-80% מהשיעור המקביל בקרב כלל הנשים בישראל (ללא נשים ערביות במחוז הדרום), ב-58% מהשיעור המקביל בקרב הנשים היהודיות במחוז הדרום, ב-46% מהשיעור המקביל בקרב הנשים הערביות שאינן מתגוררות במחוז הדרום וב-27% מהשיעור המקביל בקרב נשים מוסלמיות המתגוררות בכל הארץ. לצד זאת, הוא היה גבוה בקרוב ל-200% מהשיעור המקביל בקרב גברים בדואים במחוז הדרום.
- במהלך העשור חל גידול משמעותי בשיעור הנשים הבדואיות במחוז הדרום בגילאי 18-30 שלומדות לתואר ראשון (7.4% בשנת 2018/19, לעומת 3.4% בשנת 2009/10 - גידול של 117%). גם בקרב רוב קבוצות

¹⁰ לא כולל האוניברסיטה הפתוחה.

¹¹ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עיבוד מיוחד שהוכן לבקשת מרכז המחקר והמידע של הכנסת, אוקטובר 2020.

האוכלוסייה האחרות חל באותן שנים גידול (למעט בקרב נשים יהודיות במחוז הדרום), אולם שיעור הגידול היה נמוך מזה של הנשים הבדואיות במחוז הדרום.

נוסיף כי חלק ניכר מהסטודנטים הערבים בישראל, ובכלל זה גם סטודנטים בדואים, בוחרים לרכוש את התואר שלהם במוסדות שאינם ישראלים. מנתוני מחקר אקדמי שערכו ד"ר ח'אלד עראר וד"ר קוסאי חאג' -יחיא, עולה כי בשנת 2018 למדו בחו"ל 15,341 סטודנטים ערבים (מהם כ-8,000 למדו בשטחי הרשות הפלסטינית ו-1,300 למדו בירדן), והם היוו כ-24% מסך הסטודנטים הערבים ישראלים באותה שנה.¹² על-פי הידוע לנו תופעת הלימודים במוסדות אקדמיים שאינם ישראלים קיימת גם בחברה הבדואית, אולם אין בידינו נתונים עדכניים על מספר הסטודנטים והסטודנטיות הבדואים הלומדים במוסדות אלה.

¹² מתוך: אגף הכלכלן הראשי במשרד האוצר, [נייר עבודה בנושא: חסמים להשתלבות האוכלוסייה הערבית במערכת ההשכלה הגבוהה](#), כתיבה: זאב קריל ונג'יב עמרייה, ספטמבר 2019; מכון אהרון למדיניות כלכלית, [החברה הערבית כמנוע צמיחה במשק הישראלי](#), כתיבה: מריאן תחאוכו, דצמבר 2019.